

Дисципліна «Управлінське документознавство»

Тема 2. Розвиток знань про документ та історія управлінського документознавства

Мета – проаналізувати розвиток знань про документ, процес виникнення та становлення документознавства

1. Емпіричні уявлення, накопичення знань про документ.
2. Перші галузі знань про документ.
3. Наукові дисципліни про документ у XIX – першій половині XX ст.
4. Становлення загального та спеціального документознавства.

1. Поняття «документ» є найпоширенішим у науках, що вивчають різні способи зберігання та передачі в суспільстві знання (або інформації). Є безліч визначень документа, які зафіксували певні уявлення про нього. Тому потрібно виявити емпіричні уявлення про документ, поступовий розвиток його значень до XX ст.; узагальнити наявні в літературі визначення документа; показати співвідношення між значеннями поняття «документ», що існують нині.

Емпіричні уявлення – це уявлення, що виникли як наслідок або як підсумок спостережень, як узагальнення багатьох реальних явищ, але не як наслідок теоретичного пізнання, для якого потрібні певні методологічні засади, теорія, яка б пояснювала смисл та походження явища.

Різноманітні властивості документа відображаються в його визначеннях. Наприклад, у таких: «документ – матеріальний об'єкт, що містить інформацію в закріпленому вигляді»; «документ – матеріальний об'єкт, що містить закріплену інформацію, спеціально призначений для її передавання в просторі та часі і такий, що використовується в суспільній практиці»; «документ – матеріальний об'єкт, що містить інформацію в заданому вигляді і спеціально призначений для її розповсюдження у просторі та часі»; «документ – матеріальний об'єкт, що містить закріплену інформацію і спеціально призначений для її передавання та використання».

Документалістика тлумачить документ як «інформацію, що зафіксована на матеріальному носії...»; документ – це «інформація, закріплена на носії, який дає змогу здійснювати її передавання... Документ – це втілена у фізичну форму інформація».

Деякі вчені у визначеннях документа підкреслювали, що він створюється та використовується саме людиною, тобто суспільством, і тому містить не будь-яку інформацію, а саме «соціальну» чи «нооінформацію».

Поряд із такими визначеннями документа, що охоплюють дуже широке коло явищ, є й інші тлумачення поняття «документ» щодо його матеріальної або знакової форми чи функцій.

Сучасний документ, звичайно, відрізняється від документів стародавніх епох своєю стилістикою, способом написання, технікою та матеріалом виготовлення.

Аналіз різноманітної літератури, що стосується тлумачення значення поняття «документ», дає можливість зробити висновок про те, що для різних учених у різних контекстах, різних науках поняття «документ» має різне визначення.

За тлумаченням «Оксфордського словника» «документ» – це текст чи зображення, що має інформаційне значення. У перекладі з латинської мови «документ» – це доказ, підтвердження якого факту, що мав місце давніше чи має на даний час.

Уперше в цьому значенні слово «документ» використали Цезар та Цицерон. У значенні письмового свідоцтва слово «документ» вживалося від середньовіччя до XIX століття. З латинської мови воно дійшло до наших днів завдяки більш широкому тлумаченню цього терміна бельгійським вченим, основоположником документації – науки про сукупність документів у галузі практичної діяльності – Полем Отле (1864-1944). Його основна праця, присвячена вивченню, систематизації та структуризації документа в

сучасному його розумінні, називається «Трактат про документацію». Очевидно, що документ виник майже одночасно з появою писемності у тих чи інших народів світу.

Протягом тривалого історичного періоду, з моменту появи слова «документ» до кінця XIX ст., його значення поступово звужувалося: від будь-якої речі, що могла слугувати для повчання та свідчення, до писемного свідоцтва, що підтверджує певні правові відносини.

У XX ст. термін «документ» набуває найрізноманітніших значень. Серед них і відновлене широке значення, у якому термін «документ» почали використовувати засновники «документації» як практичної діяльності, що забезпечує збереження, пошук і використання документів з метою видобування інформації, яка міститься в них, – Поль Отле та Анрі Лафонтен.

Визначення поняття «документ» у нормативних джерелах значною мірою зумовлене специфікою тієї сфери, на регламентацію діяльності якої спрямований стандарт чи закон. У світовій практиці документ визначається як запис інформації, що може бути використана як одиниця в документаційному процесі.

Виходячи з визначень документа, зафіксованих у державних стандартах та інших нормативно-правових актах України, основними ознаками документа є:

- наявність інформації, яка має певний зміст;
- стабільна матеріальна форма, що забезпечує довготривале використання та зберігання документа;
- функціональна визначеність для передачі інформації у просторі і часі, тобто для використання в соціально-комунікаційних каналах.

Отже, поняття «документ» відображає емпіричні уявлення про документ як певну річ (матеріальний об'єкт), що містить у собі інформацію і може передавати її людині. Є різні значення поняття «документ», які відрізняються одне від одного обсягом і змістом поняття. Найширше значення «документ – це будь-який матеріальний (субстанціальний, речовинний) об'єкт, який може бути використаний для передавання інформації в суспільстві. Це значення поглинає всі інші, вужчі за обсягом поняття

2. Формування знань про документ відбувалося досить тривалий час. Спочатку єдиної думки про сутність, основні віхи розвитку даної науки не існувало. Становлення комплексу наук про документ, на думку провідних дослідників у цій галузі, йшло двома шляхами:

– як спеціальної галузі історичної науки (поряд з історичним джерелознавством, архівознавством, археографією, історичною картографією тощо) – традиційне документознавство;

– як науки інформаційного циклу (проходячи шлях від документації, документалістики до сучасних дисциплін про інформацію та документацію).

Сьогодні продовжується формування інтегрованої системи знань про документ – загального документознавства (документології), навчальної й наукової дисципліни, що охоплює доволі широкий спектр проблем, які досліджуються низкою документознавчих дисциплін, котрі були сформовані в різні часи й розвивались у своїй більшості самостійно.

Становлення у XIX ст. передумов тісної інтеграції діловодства й архівознавства у спродукувало появу нових галузей знань – *управлінського документознавства, документознавства* у метанауковому розумінні, що займалися комплексним студіюванням історії, теорії, методики дослідження документа в цілому, зокрема управлінського.

Виразним етапом у формуванні галузей знань, утворених у результаті взаємодії діловодства й архівознавства, стали 1920-1930-і роки. Це пов'язано із практикою реорганізації форм державного устрою та правління доби національно-визвольних змагань (1917-1920).

У сфері *практичного діловодства* відбуваються спроби удосконалити організацію та функціонування ділових служб, усіх ланок технологічної схеми формування руху документів. Практика потребувала узагальнень, які оформили б її результати в ідеї, концепції, теорію. Популярними стали студії з уніфікації та стандартизації документів, їх класифікації, спеціальної термінології.

Розпочалися термінологічні дослідження поняття «діловодство», неоднозначне тлумачення якого вимагало уточнення його сутності через введення нових термінів – «документовиробництво», «оперативно-адміністративна діяльність», «канцелярське виробництво», «документаційне обслуговування управлінської (адміністративної) діяльності».

Запропоновані синонімічні поняттю «діловодство» варіанти стали втіленням сприйняття його як *сфери практичної діяльності*. Зарахування *діловодства до технічних галузей знань* віддзеркалило не тільки його зміст як наукової дисципліни, але й офіційний підхід до науки, за якого поціновувалися роботи прикладного характеру.

У процесі пізнання залишається значення документа як засобу комунікації і джерела інформації. Міцніють запозичення фахівців різних галузей знань на рівні теорії та методики.

Утверджується переконання в *генетичній спорідненості діловодства й архівознавства*.

Зростає увага архівістів до проблематики діловодства.

Існування тісного зв'язку між діловодством і архівною справою продемонстрував навчальний курс професора Московського державного історико-архівного інституту (далі - МДАІ, 1930) М.В. Вишневського «Теорія і практика архівної справи» (1936), який містив розділ «Загальне діловодство». Його зміст склали питання з історії діловодства, класифікації документів, що функціонують в управлінській сфері, методики їх вивчення.

Через кілька років назву розділу змінено на «Загальне документознавство», а автором нової редакції курсу «Теорія і практика архівної справи» (1944) став Костянтин Григорович Міт'яєв (1902-1969). Зміна назви розділу мало вплинула на його сутнісне наповнення, що засвідчило певне ототожнення К.Г. Міт'яєвим понять «загальне діловодство» і «загальне документознавство». Об'єктом виступав управлінський документ.

Для К.Г. Міт'яєва загальне документознавство за змістом було тотожним управлінському документознавству.

3. Документознавство є науковою дисципліною, сформовано на базі архівознавства. Воно виникло як результат усвідомлення архівістами значення добре організованої документації для архівного фонду й отримало самостійне значення.

Питання про формування нової наукової дисципліни належить К.Г. Міт'яєву, який вперше увів до наукового обігу середини ХХ ст. термін «документознавство».

Документознавство пройшло в своєму розвитку кілька етапів.

Історично першою назвою сучасного документознавства була «документаційна наука», що виникла в кінці ХІХ ст. і отримала міжнародне визнання у першій половині ХХ ст. Предметом її була документаційна діяльність, що включала процеси збору, систематизації, зберігання, пошуку і поширення (а з середини 1940-х р. – і створення) документів у всіх сферах суспільного життя. Ця наука ще мала назву «книго-архівно-музезознавство».

Основоположником документаційної науки є Поль Отле (1868-1944 рр.). Він пропонував назвати науку, що вивчає документну діяльність, бібліологією або документологією, що було пов'язано з ототожненням понять і визначень книги і документа.

У ХХ ст. (1950-1960 рр.) поняття «документ» поступається місцем поняттю «інформація», оскільки перше є похідним від другого. Початкові уявлення про предмет документаційної науки були модернізовані і набули інформаційного і кібернетичного змісту.

Вивчення документа як носія інформації, певної семіотичної системи призвело до поширення досліджень, пов'язаних із теорією інформації, її технічними засобами оброблення, користування та зберігання, тобто автоматизацією інформаційних процесів. Документознавство студіюється у межах прикладної кібернетики, що формує документалістику, провідником якої став Г.Г. Воробйов.

Отже, на початку 60-х років починають розвиватися наукові напрями під назвою документалістика й документознавство. Перша сприймається як прикладна галузь кібернетики, що займається оптимізацією управління документними системами всіх типів –

від образотворчого мистецтва до канцелярського діловодства. Документалістика вивчає структуру й властивості матричних документів, методи і засоби автоматичної обробки, зберігання, пошуку істини та їх застосування, документні потоки і документні масиви для оптимізації управління великими документними системами.

У результаті взаємодії документознавства й інформаційної науки, вторгнень модерної філософії актуалізуються психологічні аспекти сприйняття документної інформації, що дозволило окремим дослідникам говорити про конститування психологічної документалістики (В.Д.Банасюкевич, А.М.Сокова). Результатом дисциплінарних взаємозапозичень інформаційних наук і галузей знань документально-комунікаційного циклу став інформаційний менеджмент.

На теоретичному підґрунті студіюються питання дисциплінарних зв'язків документознавства з іншими галузями знань (В.М. Автократов, В.Д. Банасюкевич, А.М. Сокова та ін.). Дослідження в історичній ретроспекції управлінської документації сприяло укоріненню тісних зв'язків документознавства з архівознавством, історією діловодства, державних установ, історичним джерелознавством, зміцнюючи сприйняття його як спеціальної історичної дисципліни.

У 1980-1990-х рр. активне «втручання» у документознавчі дослідження бібліографічних, бібліотечнознавчих, інформаційних дисциплін розширило тлумачення поняття наук документально-комунікаційного циклу – «документ» (Н.М. Кушнарєнко, Ю.М. Столяров, Г.М. Швецова-Водка).). Інтенсивно розвиваються історія, теорія документа як соціального феномена, методика організації роботи з документацією.

Дослідження документів і систем документування, розпочаті в діловодному й архівознавчому аспектах, стали виокремлюватися в самостійну наукову дисципліну під назвою «документознавство», зміст якого відповідав традиційному або управлінському документознавству.

Серед основних проблем, які розробляє документознавство, – проблема єдності державної системи документації, що повинна бути загальною для всіх стадій документування, наступного зберігання і використання документів. Єдність системи повинна відображатися в однаковому розв'язанні основних науково-організаційних і науково-методичних питань.

Одне із завдань документознавства - прокладання шляху науковим дисциплінам, які мають відношення до документування, документів, визначення їх завдань і меж.

Загальне документознавство повинно розглядатися як вступ до вивчення проблем документування і документації такими дисциплінами, як адміністративне діловодство, технічне документування, фотокінофонові документування, документування на уково господарського обліку і деякими іншими. Слід особливо відмітити найбезпосередніший зв'язок документознавства з архівними дисциплінами, об'єктом яких також є документи.

4. Крім загального документознавства, яке уявляється певною метанауковою дисципліною, увиразнюються спеціальні види документознавства, що різняться за об'єктом дослідження, тобто видами документів чи документації. Спостерігається оформлення тих видів спеціального документознавства, які досліджують різні види, типи документації чи характеристики документів, наприклад, *науково-технічне документознавство, музичне документознавство, картографічне документознавство, кінофото- фонові документознавство (аудіовізуальне документознавство), судове документознавство, нотаріальне документознавство і т.д.*

Структурно загальне документознавство не відрізняється від спеціального документознавства і складається з історії, теорії, практики роботи з документами.

Найперспективнішим напрямком розвитку спеціального документознавства є електронне документознавство.

Проте єдиним конституційованим представником *спеціального документознавства* продовжує залишатися *традиційне* або *управлінське (адміністративне) документознавство*, назва якого зумовлена спеціальним об'єктом дослідження, а саме – управлінською документацією. Головною складовою предмета традиційного документознавства є процеси

створення управлінської документації, відповідних систем і класів, організації роботи з ними, що підкреслює тісний зв'язок між ним і діловодством. Тому сукупність цих процесів може розглядатися як специфічний різновид діловодства.

У 1960-1970-х рр. історичний аспект досліджень документів значно поступається вивченню *технології діловодства*, яке, за словами К.Г. Міт'яєва, все більше стали сприймати та розуміти як історично утворені системи документування та *документаційного забезпечення управлінської діяльності* державних і громадських інституцій. Дослідження документів і систем документування, розпочаті в діловодному й архівознавчому аспектах, стали виокремлюватися в самостійну наукову дисципліну «Документознавство», зміст якого відповідав традиційному або управлінському документознавству.

Помітним осередком розвитку документознавства на тривалий час стала кафедра історії державних закладів і діловодства Московського державного історико-архівного інституту, що мав потужні традиції розроблення питань архівознавства, діловодства, історичного джерелознавства, інших спеціальних історичних дисциплін. Були підготовлені навчальні підручники та посібники з історії та організації діловодства, адміністративної документації, адміністративного діловодства, систем документування, методики і практики стандартизації й уніфікації документів, інформаційного забезпечення управління, його теорії і методики, документної лінгвістики та ін. Тематика засвідчила пріоритетні напрями розвитку документознавства – історія, теорія управлінського документа, організація та здійснення практичної роботи з ним.

До 1990-х рр. документознавство у вітчизняній науці фактично не розвивалося. Найпомітнішими досягненнями були діяльність

Наукового семінару зі спеціальних історичних дисциплін ЦДІА УРСР у м. Львові, Республіканського організаційно-методичного кабінету з діловодства при Головархіві при Раді Міністрів УРСР, окремі публікації на сторінках фахової періодики.

Розвиток вітчизняного документознавства в Україні останніх років свідчить про його диференціацію на загальне і спеціальне (управлінське, науково-технічне, музичне, картографічне, судове, нотаріальне тощо) та остаточну його соціальну й когнітивну інституціоналізацію

Сучасний етап розвитку документознавства в Україні характеризується її оформленням як самостійної наукової дисципліни. Вагомим підтвердженням цього є ґрунтовні монографії провідних вітчизняних учених – С.Кулешова, Г.Швецової-Водки, відомий підручник професора Н.Кушнарєнко. Активно формуються дві концепції документознавства – розширена (Н.Кушнарєнко) і спеціалізована (С.Кулешов).

Н.М. Кушнарєнко стверджує, що документознавство – це «метанаука для всіх наук документно-комунікативного циклу». «Документознавство як інтегративна наукова дисципліна тісно пов'язане із справочинством, книго-, бібліотеко-, бібліографо-, архівознавством, інформатикою тощо

Н.Кушнарєнко виділяє *загальне і особливе документознавство*. До загального вона відносить три розділи – теорію документа (документологію), історію документа, історію і теорію документно-комунікаційної діяльності.

Особливе документознавство вона розділяє на *спеціальне і часткове*.

Спеціальне вивчає специфіку документів, що функціонують у бібліотеках, архівах, музеях, інформаційних центрах. На цій підставі Н.Кушнарєнко включає до структури документознавства на правах спеціальних наукових дисциплін – бібліотекознавство, бібліографознавство, архівознавство, музеєзнавство, інформацієзнавство.

До *часткового* документознавства віднесено вивчення окремих видів документів, яке відбувається у межах відповідних дисциплін, наприклад, книго-патенто-картознавства.

Принципово інший концептуальний підхід розвиває професор С.Кулешов. Він поділяє документознавство на *загальне і спеціальне*.

До проблематики загального вчений відносить дослідження загальнотеоретичних питань, що стосуються понятійних, функціональних, структурних, класифікаційних та інших ознак документа і його властивостей, та історії розвитку документів і документознавства.

Основним напрямом *спеціального* документознавства вчений вважає *управлінське документознавство*, що досліджує широке коло проблем управління документацією у вузькому значенні «архів-діловодство» цього поняття. Цей напрям фактично ототожнюється з діловодством, що з одного боку, не дозволяє належним чином зосередитись на безпосередньо управлінських аспектах документознавства, а з іншого, практично позбавляє діловодство права на розробку власної теорії.

Серед інших видів *спеціального* документознавства він пропонує виділити науково-технічне, картографічне, аудіовізуальне.

Місце загального і спеціального документознавства серед інших наукових дисциплін характеризується С.Г.Кулешовим як їх «зв'язки» з низкою наук. Для *загального* документознавства це: науки документально-комунікаційного циклу, семіотика, інформологія, мовознавство, інформатика, філософія, культурологія, соціологія, загальна теорія комунікації, історичне джерелознавство, історія писемності, історія культури, загальна теорія класифікації, психологія. Для *спеціального* документознавства це: архівознавство, мовознавство (документна лінгвістика), теорія і практика менеджменту, правознавство, історичне джерелознавство, технологія справочинства, інформатика, інформологія, теорія комунікацій, теорія науково-інформаційної діяльності, історія справочинства, дипломатика, неодиبلوماسية, філігранологія (історія паперу), сфрагістика, палеографія, кодикологія тощо.